

POČECI INDUSTRIJSKE PRIVREDE U SLAVONIJI (1850 — 1860)

Igor Karaman

U dosadašnjim prikazima razvitka industrijskog poduzetništva na slavonskom području do početka šezdesetih godina 19. stoljeća, tj. do stanja koje je zabilježeno u vrijeme prve velike privredne smotre — Gospodarske izložbe u Zagrebu 1864, iskorištena su iz materijala Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju u Osijeku samo dva publicirana izvještaja iz 1860. (s dodatkom iz 1862) i 1864.¹ Iako se osječka komora konstituirala već 1853. i otada započela stvarnim radom, nije u pedesetim godinama 19. stoljeća objavila ni jedno izvješće o ekonomskim prilikama na svom području. Njeno djelovanje u toku prvih desetak godina postojanja opisao je kasniji komorski tajnik N. A. Plavšić u osvrtu na pola stoljeća rada komore (1853—1903).² On se pri tom poslužio građom iz komorskog arhiva, koja je nažalost poslije gotovo u cijelosti uništena (napose ona do početka 20. stoljeća). Među decimiranim ostacima te građe, koja se danas nalazi u Historijskom arhivu u Osijeku, očuvano je i nešto spisa iz 1850-ih godina. Uvid u ostatke komorskog arhiva iz perioda do potkraj 19. stoljeća pokazao je da su upravo ovi dokumenti iz prvih godina rada komore za nas veoma vrijedni, u prvom redu zato što se radi o spisima koji sadrže neke instruktivne i prilično cjelovite podatke o stanju obrtničko-industrijskog poduzetništva na komorskom području, kao i zanimljive stavove tadašnjeg komorskog tajnika dra Josipa Posnera o ekonomskim prili-

¹ I. Karaman, Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja u Habsburškoj monarhiji nakon ukidanja feudalnih odnosa 1849—1873. (Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967, str. 7—25); isti, Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj monarhiji pod nagodbenim sistemom 1868—1918. (Zbornik Historijskog instituta Slavonije 4, Slavonski Brod 1966, str. 283—374).

² N. A. Plavšić, Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju u prvih petdeset godina njenoga opstanka 1853—1903. (Osijek 1904).

kama Slavonije.³ Usprkos neospornoj činjenici da se radi tek o neznatnom dijelu nekadašnjeg komorskog arhiva (što se vidi po registraturnim signaturama), važnost je ove građe iz 1850-ih godina velika i zbog toga što su drugi izvorni podaci o počecima slavonske industrije vrlo oskudni. Dosad neobjavljeni podaci koje donosimo u ovom prilogu nadopunjuju, a djelomično ispravljaju ranije prikaze prvih industrijskih pothvata u Slavoniji sredinom 19. stoljeća.⁴

Do osnivanja trgovačko-obrtničkih komora u čitavoj Monarhiji dolazi u doba Bachova apsolutizma, a pripreme radove za to pokrenuo je na temelju zakona od 18. III 1850. tadašnji ministar trgovine Bruck. Bilo je određeno da se za užu Hrvatsku osnuje komora u Zagrebu, dok je slavonska komora sa sjedištem u Osijeku u vrijeme konstituiranja imala obuhvatiti samo područje virovitičke i požeške županije, te vukovarski kotar, budući da je Srijem bio priključen Vojvodini i time pripao u nadležnost komori u Temišvaru. Nakon dugotrajnih priprema osječka je komora održala osnivačku sjednicu 6. VI 1853; za prvog komorskog predsjednika izabran je Josip Čordašić, trgovac iz Osijeka.⁵ Potkraj iste godine postavljen je za tajnika komore dr. Josip Posner, koji će u toj funkciji djelovati više od tri decenija kao glavni pokretač različitih komorinih akcija oko unapređivanja privrednog života pokrajine.⁶ Većina materijala koji su obrađeni u ovom prilogu rezultat su Posnerovih napora i pokazuju njegove stavove o slavonskoj ekonomici.

Prvi podaci o obrtničko-industrijskom poduzetništvu na području osječke komore potječu još iz doba njezina osnivanja. Da bi se mogli provesti izbori za predstavnike privrednika u komori, izvršen je popis svih trgovaca i obrtnika na teritoriju građanske Slavonije koji je imao pripasti pod nadležnost komore u Osijeku.⁷ Osim posavskih krajeva pod vojno-krajiškom upravom, još su — kao što je spomenuto — u to doba bili i dijelovi Srijema, tj. kotari Ilok, Erdevik, Ruma i Irig, odvojeni od slavonskog provincijala.⁸ U spisu pod

³ O radu zagrebačke komore u 1850-im godinama usp. M. Despot, Osvrt na rad zagrebačke Trgovačke komore i Gospodarskog društva u Zagrebu u vrijeme Bachova apsolutizma (Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967, str. 27—69).

⁴ Zahvaljujem i ovom prilikom dru. K. Firingeru, direktoru i prof. I. Mažuranu, arhivistu Historijskog arhiva u Osijeku na susretljivosti i korisnim informacijama za vrijeme mog rada na ovoj građi.

⁵ Usp. N. A. Plavšić, n. dj., str. 11—32.

⁶ Prema podacima koje donosi N. A. Plavšić (n. dj., str. 128—130), dr. Josip Posner (22. XI 1822 — 14. III 1888) bio je židov iz Češke, pokršten u Osijeku neposredno nakon dolaska na dužnost komorskog tajnika; nakon studija u Beču postigao je 1850. doktorat filozofije, a svoju tajničku funkciju u Osijeku vršio je do potkraj 1885, kad je odstupio zbog bolesti.

⁷ Historijski arhiv u Osijeku, fond Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku (dalje: HAO, fond TOKO), br. 2/1852. (»Imenik svih trgovačah i obrtnikah u obsegu c. k. županiah osječke i požeške u svrhu izbora za podignutje trgovačke i obrtničke komore u Osjeku po glasu naredbe visokog c. k. ministarstva trgovine od 18. ožujka 1850. preduzeti imajućeg se kao izbornikah popisanih«).

⁸ HAO, fond TOKO, br. bb/1863. Namjesničko vijeće u Zagrebu 9. VIII 1863. (br. 8930/1430) traži mišljenje od osječke komore kako bi se u skladu s novim političkim razdjeljenjem onaj dio srijemske županije koji je prije listopadske diplome spadao pod temišvarsku komoru, »to jest kotari Ilok, Erdevik, Ruma i Irig«, utjelovio komori u Osijeku.

naslovom »Imenik svih trgovačah i obrtnikah« poimenično je popisano oko dvije tisuće i devet stotina trgovačko-obrtničkih poduzetnika, od čega je bilo 158 velikih i malih trgovaca, a ostalo su obrtnici.

Kao tvorničke pothvate popis svilaru u Osijeku, u zakupu bečkog veletrgovca Hoffmanna, zatim kovnicu bakra u Orahovici, vlasništvo poduzetnika Herzoga, pa tvornice stakla u Zvečevu i Velikoj bez naznake vlasnika (po nešto kasnijim podacima to su Hondl i Trnka), a u Daruvaru daje oznaku »fabrikanta« poduzetnicima Mülleru i Breslaueru (koji se kasnije također javljaju kao tvorničari stakla).

Zanimljivo je spomenuti da su među veletrgovačkim pothvatima u Osijeku ubilježene četiri agencije osiguravajućih društava i poslovnica c.k. privilegiranog dunavsko-dravskog parobrodarskog društva. Tri su osiguravajuća društva sa sjedištem u Trstu: »Assicurazioni Generali« (glavni agent Michael Lay), »Riunione Adriatica di Sicurta« (glavni agent Lavoslav Epstein) i »Azienda Assicuratrice« (glavni agent Makso Kempner); agent Prvog c. k. priv. austrijskog osiguravajućeg društva iz Beča bio je Stjepan Mohačić.

Golema većina svih trgovaca (93%) i preko dvije trećine obrtnika (72%) djelovalo je u osam znatnijih naselja komorskog područja, od kojih je u svakom bilo preko stotinu trgovačko-obrtničkih pothvata: Osijek, Vukovar, Požega, Virovitica, Đakovo, Pakrac, Valpovo i Dalj.⁹ Detaljnije podatke pruža tab. 1.

n a s e l j e	trgovci	obrnici	zajedno
Osijek	79	490	569
Vukovar	30	444	474
Požega	10	282	292
Virovitica	4	286	290
Đakovo	6	140	146
Pakrac	6	121	127
Valpovo	—	116	116
Dalj	12	93	105
ukupno	147	1 972	2 119
ostala naselja	11	777	788
svega	158	2 749	2 907

Tab. 1. Trgovci i obrtnici na području osječke komore 1850.

⁹ U Dalju su u prvotnom spisu bila zabilježena samo četiri trgovca, što je naknadno 1852. ispravljeno na dvanaest trgovaca; još su bila u Slatini i Sarengradu po tri, u Našicama i Kutini po dva, te u Daruvaru jedan trgovac. Veće skupine obrtnika bile su još u ovim mjestima: Cernik 97, Donji Miholjac 70, Orahovica 63, Daruvar 54, Našice 39, Feričanci 36, Kutjevo 36, Šarengrad 33, Čepin 27, Pleternica 18, Kutina 14, Borovo 13, Slatina 11, itd.

Veoma značajan spis iz prvih godina rada komore jest koncept »promemorije« iz pera komorskog tajnika Posnera, nastao u vezi s pitanjem eventualnog objedinjavanja zagrebačke i osječke komore.¹⁰ Taj spis nema izvorne datacije ni potpisa autora, ali je označen naknadno godinom 1854; prema saopćenju arhivista prof. I. Mažurana i po vlastitom uviđaju radi se o Posnerovu autografu.

Osnovni stav promemorije sastoji se u načelnom odbijanju prijedloga o osnivanju jedinstvene hrvatsko-slavonske komore, jer su ekonomsko-politički interesi tih dvaju područja veoma različiti, dapače u nekim bitnim pritanjima direktno suprotni.¹¹ U spisu je detaljnije obrazloženo u čemu su te razlike, kao i po čemu se napose u pogledu prometne politike uža Hrvatska i Slavonija, po mišljenju pisca promemorije, nalaze na suprotnim pozicijama. S obzirom na ove nejednake interese strahuje pisac da bi zbog slabih prijevoznih mogućnosti predstavnici slavonske privrede mogli tek ograničeno učestvovati u radu jedinstvene komore sa sjedištem u Zagrebu, dakako na štetu Slavonije — jer bi oni iz uže Hrvatske nametali svoje stavove.

Tadašnje ekonomske odnose slavonskog i užeg hrvatskog područja ocjenjuje Posner ovim riječima: »Spajanju dvaju komorskih okružja smjelo bi se težiti samo tamo gdje su narodnogospodarstvene prilike oba dijela, a po tome također njihovih interesi i potrebe, identični ili barem najvećim dijelom analogni, te gdje između oba dijela postoji živ naizmjenični promet. To međutim nikako ne vrijedi s obzirom na Hrvatsku i Slavoniju. Odnosaži pućanstva, produkcije i trgovine obiju zemalja različiti su, prirodni prometni pravci obiju zemalja su drugi. Između Hrvatske i Slavonije vlada samo ograničeni trgovinski promet, između Zagreba i Osijeka uopće nikakav. A budući da nije projektirana nikakva željeznička pruga između oba grada, niti ih povezuje neki vodeni put, to jedva da će on (trgovinski promet) ikad porasti do nekog značenja.« Dapače, po mišljenju pisca, trgovinsko-prometni ciljevi i interesi Hrvatske i Slavonije potpuno su suprotni i međusobno se isključuju. Osnovna potreba slavonske trgovine je uređenje plovidbe na rijeci Dravi; međutim, ako se to provede, nužno će značiti gubitak za hrvatsku trgovinu, tj. smanjenje prometa na rijeci Savi, odnosno u Sisku i Karlovcu, jer će roba krenuti bližim dravskim putem.¹²

Ova razmatranja tajnika osječke komore veoma reljefno pokazuju u kojim su se okvirima tada kretale ekonomsko-političke ideje i stavovi privrednih krugova građanske Slavonije. Može se uočiti da je njihovo djelovanje uglavnom ograničeno na podravsku regiju, s Osijekom kao središtem, dok posavske krajeve Slavonije pod vojno-krajiškom upravom osjećaju u tolikoj

¹⁰ H A O, fond TOKO, br. bb.6/1854. (»Promemoria«); spis je pisan, kao i ostali materijali iz Posnerova djelovanja, na njemačkom jeziku.

¹¹ Zagrebačka je komora, naprotiv, početkom 1855. odgovorila na upit ministarstva trgovine da za spajanje obiju komora »načelnih oprieka u pogledu obostranih trgovačkih i obrtnih interesa tu neima«, ali se zbog mnogih poteškoća koje su izvan dohvata komore ipak izjasnila protiv objedinjavanja (cit. prema M. Despot, n. dj., str. 38).

¹² Posner piše: »So kann beispielsweise schon das Kapitalbedürfniss des slawonischen Handels, die Schiffbarmachung der Drau, dem croatischen Saveverkehr, namentlich Sissek und Karlstadt nicht gleichgiltig sein, weil ein grosser Theil der auf der Save verführten Güter dann den näherem Drauweg einschlagen würde.«

mjeri udaljenima od vlastitih interesa da promet na Savi općenito smatraju užom hrvatskom stvari. Takva usmjerenost vidi se i u akcijama koje komora pokreće u prvim godinama svog rada za poboljšanje vodenih i kopnenih saobraćajnica na svom području. Međutim, treba istaći da se ubrzo zapažaju promjene u tim stavovima, tako da je osječka komora već u doba formuliranja ciljeva željezničke politike u sjevernoj Hrvatskoj početkom 1860-ih godina podržala i zahtjev za ostvarenjem hrvatsko-slavonske transverzalne magistrale na tradicionalnom potezu od istočnih krajeva do sjevernojadranskih luka.¹³

Prikazujući opće privredne prilike komorskog okružja, iznosi Posner u »promemoriji« da je poljoprivredno tlo po sebi plodno, ali u znatnoj mjeri neobrađeno ili slabo iskorišteno, zbog nedostatka radne snage nakon ukidanja urbarijalnih odnosa. Pisac naročito ističe nedostatak pogodnih prometnih veza, što koči i napredak industrije, koja je na samom početku, iako u zemlji ima dovoljno jeftinih sirovina za preradu: »Upravo su navedene zapreke ometale dosad svaki veći polet industrije. Najznatniji industrijski proizvodi u komorskom okružju jesu svila (glavna tvornica u Osijeku), staklena roba (3 tvornice), brašno (2 paromlina, uz nebrojene vodenice i suvare), šećer od repe (u Virovitici, u Čepinu povremeni zastoj), drvena roba, alkoholna pića (alkohol i šljivovica), različita kožna roba.«

Posredstvom osječke komore organizirano je u to vrijeme učešće nekih slavonskih privrednika na izložbi u Parizu 1855. O tome je u komorskom arhivu sačuvano više ispunjenih formulara prijava, ali nije bilo moguće utvrditi jesu li to sve ili ih je bilo još, pa su uništene.¹⁴ Podatke iz tih prijava obradio je dr K. Firinger u članku objavljenom u »Glasu Slavonije« (1961).¹⁵

Od poznatih prerađivačkih pothvata zabilježeno je učešće tvornice svile u Osijeku, iz koje je upravitelj Johann Friedberg izlagao sirovu i dvovlasastu, odnosno trovlasastu mjerenu svilu; zatim je osječka kožara Martina Gillminga i sina izlagala pet vrsta učinjenih koža, a gospodarstvo nasljednika Mihaela Laya, vlasnika uljare u Osijeku, pšenicu, kukuruz u klipu i zrnu, zatim laneno sjeme (koje prerađuje u svojoj uljari i uz upotrebu kupljene sirovine godišnje proizvodi oko 500 centi ulja). Osječki veletrgovac Maksimilijan Kempner poslao je na izložbu primjerke šišaka kojima posluje (za izradu tanina, odnosno štavljenje koža), a trgovac Pavao Fözmayer šljivovicu iz 1817. i 1853. Od vlastelinskih posjeda zastupljeno je imanje Ivana K. Adamovića, s drvom za pokušstvo, 12 boca erduskog vina i konopljom; također je gospodarstvo Petra Aksentijevića i sina izlagalo kukuruz u klipu, a jedini je učesnik iz drugih središta gospodarstvo Ivana Pamjana iz Vukovara, s vinom iz 1844. i 1853.

Početakom 1858. podnio je Posner komori izvještaj o ekonomskim prilikama u protekloj godini, u prvom redu na području trgovine slavonskim proizvodima.¹⁶ On ukazuje na negativan utjecaj svjetske krize koji se već duže

¹³ Usp. I. Karaman, Privredni položaj Slavonije..., n. dj., str. 295.

¹⁴ HAO, fond TOKO br. bb/1855.

¹⁵ K. Firinger, Osječka privreda na industrijskoj izložbi u Parizu godine 1855. (Glas Slavonije, Osijek, 14. VII 1961, str. 8); o učešću privrednika s područja zagrebačke komore na istoj izložbi usp. M. Despot, n. dj., str. 39.

¹⁶ HAO, fond TOKO, br. 18/1858. Izvještaj tajnika Posnera od 26. I 1858. koji sadrži »eine Darstellung des Handelsverkehrs im Kammerbezirke vom Jahre 1857«.

osjeća, tako da je uz pad cijena općenito smanjena potražnja na tržištu, zbog čega je — napose uslijed ograničenog i skupog kredita — već bilo nekoliko slomova, a mogu se i dalje očekivati. Kao glavni artikl slavonske produkcije i trgovine ističe Posner drvo, pa o njemu donosi iscrpnije podatke. Za šljivovicu navodi da je zbog dobrog uroda šljiva produkcija bila u 1857. udvostručena prema prethodnoj godini, ali su cijene veoma niske. Žetva je bila slabija nego u susjednim krajevima, no malena je potražnja utjecala da se ipak još veći dio nalazi na zalih, a samo se kukuruz bolje prodaje. Svi ostali siroviniski produkti u zemlji zabilježili su pad cijena za 20—25%. Smanjena kupovna moć domaćeg stanovništva odrazila se na padu uvoza manufakturne i kolonijalne robe za oko 1/4 prema prethodnoj godini.

Kao jedini produkt slavonske prerade koji u 1857. nije osjetio utjecaj krize ističe Posner u svom izvještaju drvnu robu.¹⁷ Uslijed dobre berbe porasla je potražnja bačvarskih dužica, a uz to se za željezničke gradnje (koje su tada u Monarhiji upravo u zamahu) traže veće količine drvenih pragova. Tako je za jednu trećinu premašen promet drvom iz ranije najbolje godine 1852. Za trajno osiguranje napretka ove privredne grane potrebno bi bilo da se skupi i polagani manuelni rad zamijeni strojevima (»Dieser Handel wird einen noch höheren Aufschwung nehmen, sobald einmahl die kostspielige und zeitraubende Menschenarbeit durch Maschinen ersetzt sein wird«). Pilana na vodeni pogon koja već nekoliko godina radi u Voćinu uglavnom stagnira, ali su veleposjednici grofovi Khuen podigli na svom imanju u Nuštru parnu pilanu s pogonom parostroja od 10 KS; taj pothvat već sada ne može zadovoljiti potražnju, tako da vlasnici misle na proširenje da bi udvostručili produkciju.

Naročito su teška zapreka za širenje prerade i za trgovinu drvom veoma slabe komunikacije na kopnu i na rijekama. Zbog lošeg stanja putova u brdovitim ili močvarnim krajevima mnogo posjećenih stabala propada, a prilazne ceste od šumskih radilišta do obale Drave i Dunava prohodne su često svega dva do tri mjeseca u godini. Pa i prilikom daljnje otpreme drvene građe vodenim putem nastaju poteškoće, jer se zbog prirodnih i tehničkih prepreka za plovidbu oštećuju brodovi; kod niskog vodostaja moguće je uglavnom ploviti samo s malim lađama i uz polovično opterećenje, dapače se često mora uopće obustaviti otprema drva. Osim toga, visoke obalne pristojbe znatno poskupljuju prijevoz, tako da se na Dravi vuča brodova dijelom prebacuje na drugu obalu rijeke, što može biti vrlo štetno za grad Osijek.¹⁸

Nešto ranije (11. I 1858, TOKO, br. 9/1858) Posner je dao zaseban elaborat, koji veoma sažeto prikazuje prilike u agrarnoj privredi Slavonije, tj. »die landwirtschaftlichen Produktionsverhältnisse des Kammerbezirkes betreffenden Daten«.

¹⁷ U zasebnom spisu (TOKO, br. 39/1858) navodi Posner da su glavni artikli drvene trgovine: slavonske dužice, francuske dužice, željeznički pragovi, građevno drvo i grede. Ujedno ističe da su najkrupniji trgovci drvom u Osijeku A. Bonnet, M. Spissich, L. Neuwirth, A. Eisler, J. Pfeifer i M. Szödönyi.

¹⁸ Usp. izvještaj bana Jelačića iz 1855. o stanju cestovnih komunikacija u Slavoniji, koji donosi M. Despot, n. dj., str. 64—65; a akcijama osječke komore za reguliranje plovidbe na Dravi usp. I. Karaman, Privredni položaj Slavonije..., n. dj., str. 296—297.

U drugom, zasebnom spisu iz istog vremena donosi Posner podatke o produkciji alkoholnih pića.¹⁹ On navodi da se u Slavoniji kao trgovački artikl proizvodi alkohol od 28 stupnjeva i šljivovica od 18—20 stupnjeva, dok se za domaću potrošnju upotrebljava rakija od 12 stupnjeva. Svega su u 1857. bile na komorskom području 54 obrtne pecare i 8820 kućnih (seljačkih) pecara; govoreći o opsegu proizvodnje, upozorava Posner da su navodi o kućnim pecarama dati prema vlastitoj procjeni, jer gotovo svaki seljak s vremena na vrijeme peče šljivovicu i rakiju za sebe (kao agrarni nusprodukt). Za alkohol je bilo utrošeno 9900 donjoaustrijskih mjerova krumpira i 1620 mjerova žita, od čega je izrađeno 1145 akova alkohola (uglavnom u kotarima Slatina i Našice), dok je iz 150740 centera šljiva ispečeno 14900 akova šljivovice. Detaljniji pregled po kotarevima daje tab. 2.

kotar	pecare		upotrijebljeno šljiva (centera)	proizvedeno šljivovice (akova)
	obrtne	kućne		
Daruvar	4	650	9 200	980
Đakovo	1	1 250	20 000	1 800
Kutjevo	4	220	4 850	470
Miholjac	—	50	500	60
Našice	11	1 250	23 000	2 600
Osijek	1	500	9 400	800
Pakrac	4	850	15 500	1 600
Požega	17	1 800	23 000	2 400
Slatina	3	450	8 650	830
Valpovo	1	400	3 540	450
Virovitica	2	220	3 700	350
Voćin	2	200	3 800	360
Vukovar	1	980	18 400	1 600
grad Osijek	3	—	7 200	600
ukupno	54	8 820	150 740	14 900

Tab. 2. Pecare i njihova produkcija na području osječke komore 1857.

Za upoznavanje početaka industrijskog poduzetništva u građanskoj Slavoniji donosi najiscrpnije podatke skupina anketnih formulara koje je početkom 1858. osječka komora uputila vlasnicima većih pothvata na svom području.²⁰ Anketom su obuhvaćene osnovne informacije za desetak takvih pogona, i to: o vlasniku i objektu produkcije, dozvoli za poslovanje, porezu i vrijednosti pogona, zatim o upravi, zaposlenom osoblju i nadnicama, stroje-

¹⁹ H A O, fond TOKO, br. 48/1858.

²⁰ H A O, fond TOKO, br. 16, 19, 21, 46, 51, 52, 54, 62, 65, 237/1858.

vima i pogonskoj snazi, kao i o opsegu i vrsti upotrijebljenih sirovina, odnosno proizvedene robe, područnim skladištima i o tržištu za koje se uglavnom proizvodi. Među sačuvanim spisima nalaze se popunjeni formulari za tri pothvata u Osijeku: tvornicu svile, tvornicu šibica i tvornicu ulja; zatim dolazi grupa vlastelinskih pogona, tj. paromlin u Nuštru (nedostaju anketni podaci za parnu pilanu u Nuštru, o kojoj znamo iz drugih spisa) te paromlin i šećerana u Virovitici; najbrojnije je zastupana staklarska proizvodnja, s tvornicama stakla u Zvečevu, Velikoj i Ivanovu Polju, a također su na anketu odgovorili pilana u Voćinu i kovnica bakra u Orahovici. Ponegdje nisu dati odgovori na sva pitanja anketnog formulara, ali u cjelini podaci pružaju veoma dobar uvid u stanje ovih pothvata.²¹

Osječka je svilara nastariji pogon, osnovan od državnih oblasti još potkraj 18. stoljeća u doba širenja svilarstva na području Slavonije; prema navodima ankete taj je pogon od 26. I 1827. u zakupu privatnih poduzetnika, a sadašnji vlasnici F. Schey, A. Chwalla i Co. (sa sjedištem u Beču) drže ujedno područne odmotavaonice svile u Kostajnici, Križevcima, Bjelovaru, Novoj Gradiški, Vinkovcima, Mitrovici, Palanki i Beloj Crkvi. Tvornicom upravlja direktor Johann Friedberg.²²

Drugo osječko poduzeće — tvornica šibica Reisnera & Fözmayera — predstavlja najmlađe poduzeće među anketiranimima, jer je osnovano dozvolom c. k. Namjesništva u Zagrebu 29. I 1856; upravu vodi F. Krausz. Tvornica ulja, koju je u Osijeku 1826. osnovao Mihael Lay, bila je sada (kao slobodni obrt) u rukama njegovih nasljednika Antona i Felixa Laya,²³ za upravnika pogona Josepha Prucknera ističe se u spisu da je dopisni član udruženja k. k. Landwirtschaftsgesellschaft u Beču.

Kao vlasnici paromlina u Nuštru navode se braća Anton, Heinrich i Carl grofovi Khuen, tamošnji veleposjednici; za pogon, kojim upravlja G. Jung, izdalo je odobrenje c. k. Namjesništvo u Zagrebu 15. II 1855. (a u 1854. je poslovao kao obrtni pogon, po odobrenju vukovarske požupanije). Kod paromlina kneza Schaumburg-Lippe u Virovitici rečeno je da nema posebne dozvole, jer je pothvat osnovan prije Obrtnog zakona, a kod šećerane na istom posjedu (pod upravom H. Opitza) nedostaje podatak u formularu, ali je iz drugih izvora poznato da je također ranije osnovan.²⁴

²¹ Usp. o prvim tvornicama na području zagrebačke komore M. Despot, n. dj., str. 36—38 i 58—59.

²² Usp. K. Firinger, Počeci manufakture i industrije u Osijeku (Osječki zbornik VI, Osijek 1958, str. 143—169); isti, Jedno stoljeće osječkog svilarstva 1761—1861. (Arhivski vjesnik IV—V, Zagreb 1962, str. 295—321).

U popratnom spisu uz anketni list navodi Posner da je prema ranijoj produkciji, koja je početkom 1850-ih godina dosegala oko 160—170 centi sirove svile, 20—25 centi dvovlasaste i 7—8 centi trovlasaste mjerene svile, opseg pao u 1856. za jednu trećinu; uzrok je u tome što je bolest dudova svilca oštetila čitavo slavonsko područje, a osim toga je nakon sloma prijašnjeg zakupca firme Hoffmann bio nastao privremeni zastoj (H A O, fond TOKO, br. 46/1858).

²³ H A O, fond TOKO, br. 2/1863; komora potvrđuje da je tvornica ulja, koja se sada zove »Michl Lay's Erben«, djelovala u Osijeku od 1826.

²⁴ U popratnom spisu uz anketni list razmatra Posner opće prilike šećerne produkcije, pa konstatira da je šećerana u Čepinu propala, a ona u Virovitici stagnira, jer skupoća radne snage (potrebne za uzgoj šećerne repe) poslije ukidanja obavezne tlake seljačkog stanovništva ne omogućuje rentabilnu proizvodnju. U Če-

Poduzetnik Franz Herzog, vlasnik kovnice bakra u Orahovici, naveo je da posluje od 1838, a za pilanu E. Herzog & Co. u Voćinu rečeno je da radi kao slobodni obrt. Također jednaku oznaku imaju tvornica stakla G. I. Trnke u Velikoj i Jacoba Müllera u Ivanovu Polju, a treće i najveće poduzeće ove grane u Zvečevu ističe u anketnom odgovoru svoje polastoljetno djelovanje: isprva u Jankovcu (na vlastelinstvu Voćin) u vlasništvu Gasteigera, a zatim pod firmom poduzetnika Hondla, koji 1842. premješta poduzeće u Zvečevo (do 1856. u suvlasništvu s tvrtkom Lobmeyer, otada radi vlasnik Carl Hondl samostalno).²⁵

Uz postrojenja za proizvodnju raspolagala su neka poduzeća i robnim skladištima izvan svog mjesta djelovanja. Tako je osječka tvornica šibica imala zasebni magazin u Vukovaru i Subotici, zvečevska staklana i orahovička kovnica bakra u Osijeku, a nuštarski vlastelinski paromlin u Osijeku, Vukovaru, Đakovu, Novom Sadu i Pešti. Produkcija je pretežno bila namijenjena slavonskom području, susjednim krajevima uže Hrvatske, Vojvodine i općenito Ugarske; uprava svilare ističe da proizvod šalje u Beč i dalje u inozemstvo, a kovnica bakra u Orahovici prodavala je dio svoje robe u Bosnu i Srbiju.²⁶

Podatke o ukupnoj vrijednosti pogona dala su samo dva poduzeća: uprava osječke svilare navodi da je prilikom zakupa postrojenja položena kod erara kaucija od 20 000 forinti, a vlasnici tvornice šibica u Osijeku procjenjuju svoj novi pothvat na šest tisuća forinti. Potpuniji su podaci o visini poreza; osim zakupaca svilare, koji porez plaćaju u Beču jer je tamo sjedište firme, te vlastelinskih pogona u Nuštru i Virovitici, za koje se porez obračunava zajedno sa zemljoposjedom, ostala poduzeća iskazala su ova porezna opterećenja:

tvornica šibica, Osijek	for. 10,00
tvornica ulja, Osijek	for. 39,00
tvornica stakla, Zvečevo	for. 172,20
tvornica stakla, Velika	for. 65,00
tvornica stakla, Ivanovo Polje	for. 60,00
pilana, Voćin	for. 60,00
kovnica bakra, Orahovica	for. 52,30

zajedno for. 458,50

pinu se to naročito osjetilo zbog toga što je tamo sirovinu poduzetniku osiguravao vlastelin, za cijenu koja se mogla održati uz robotni rad, ali ne i u uvjetima skupog nadničarskog rada, pa je vlastelin bio prinuđen prekinuti ugovor (»Der eine Contractant verpflichtete sich zur Lieferung der Rüben zu einem Preise, wie zu wohl, solange die Robotpflichtigkeit bestand, angenommen werden konnte, keineswegs aber, als die freie, und wie bekannt hier zu Lande sehr theuere Arbeit an die Stelle der Robott ausschliesslich trat«). Ubrzo nakon ankete došlo je, međutim, u noći 29/30. V 1858. do velikog požara na virovitičkom vlastelinstvu u kojem su izgorjele šećerana i paromlin kneza Lippe; Posner bilježi da je to težak udarac za slavonsku industriju, jer je pitanje hoće li vlasnik obnoviti pogone (H A O, fond TOKO, br. 81/1858).

²⁵ Usp. K. F i r i n g e r, Šumske staklane iz 19. stoljeća pod Papukom (Glas Slavonije, Osijek, 6. XII 1958, str. 9); M. D e s p o t, Staklana Zvečevo, njen postanak i razvoj (Zbornik Muzeja primenjene umetnosti 2, Beograd 1956, str. 99—109).

²⁶ Vlastelinski paromlin u Nuštru označava kao tržište Slavoniju, Banat i Ugarsku, onaj u Virovitici bilježi u toj rubrici (uz Viroviticu) Varaždin i Bjelovar, a

Na tu svotu državnog poreza plaćala su poduzeća još 62,5% županijskog prireza i 10% općinskog nameta, tako da je ukupno opterećenje nabrojanih sedam pothvata iznosilo oko osam stotina forinti.²⁷

U anketnim formularima označeni su detaljno vrsta i količina sirovina upotrijebljenih u poslovnoj godini 1857. kod pojedinog pogona, kao i odgovarajući podaci o proizvedenoj robi. Međutim, budući da nije bilo postavljeno pitanje o novčanoj vrijednosti sirovina i produkata, nije moguće izvršiti usporedbu poduzeća po tim elementima, jer zbog raznolikosti proizvodnje količinski pokazatelji nisu u tu svrhu dovoljni.

Osiječka svilara navodi da je upotrijebila 1124.18 funti domaćih i 815 funti stranih svilenih čahura te proizvela 295.18 funti sirove svile, 105.64 funti nekončane, 15.48 funti dvovlasaste končane i 4.77 funti trovlasaste končane svile. — Tvornica šibica u Osijeku (uz različite kemikalije) preradila je za svoje potrebe oko sedam tisuća funti daščica i iz njih izrezala po 25 000 drvaca od svake funte; ovo je poduzeće otpremalo robu u ambalaži vlastite proizvodnje, pa je izrađeno više od dva milijuna kutija za šibice. Glavni produkt bile su smeđe šibice (13958 paketa), crvene i bijele šibice (3678, odn. 3150 paketa), zatim druge vrste sredstava za upaljivanje. — U osječkoj tvornici ulja preradeno je 2500 donjoaustrijskih mjerova repice i drugih uljnih sjemenki i proizvedeno oko 500 centi rafiniranog ulja.²⁸

Proizvodi slavonskih tvornica stakla sastojali su se od četiri osnovne vrste robe, a opseg produkcije 1857. iznosio je u tzv. šokovima:

	Zvečevo	Velika	Ivanovo Polje
staklo u pločama	5500	1780	3300
brušeno staklo	10000	1600	1590
obično bijelo staklo	16000	11400	11450
obično zeleno staklo	4000	3240	5400

Vlastelinska šećerana u Virovitici preradila je 15 tisuća funti šećerne repe, a produkcija je iznosila 906 funti sirovog šećera i 485 funti šećera u glavama; paromlin na istom veleposjedu samljeo je približno 9 tisuća funti pšenice i nešto raži te proizveo oko 7 i pol tisuća funti različitog brašna, 1400 funti mekinja i drugih nusprodukata, dok je paromlin u Nuštru samljeo 10 tisuća

tamošnja šećerana (uz Viroviticu) Bjelovar i Vel. Siget. Tvornica stakla u Zvečevu upisala je općenitu naznaku: Hrvatska-Slavonija i Ugarska, dok je kod staklane u Ivanovu Polju tržište specificirano po gradskim središtima: Zagreb, Varaždin, Karlovac, Bjelovar, Mitrovica, Pančevo, Vršac.

²⁷ Zanimljivo je spomenuti da su prema podacima koje donosi N. A. Plavšić (n. dj., str. 51—52) u sastavu tzv. obrtničkog odjela osječke komore (kao članovi i zamjenici) 1859. bili neki obrtnici iz grada Osijeka: bravar H. Füller, licitar A. Mayer, zlatar V. Verovsky, tesar F. Wagner, zatim ljekarnik J. Horning, pa tvorničar ulja J. Pruckner i direktor tvornice svile J. Friedberg, a od privrednika izvan Osijeka brodograditeljski poduzetnik J. Banheyer iz Vukovara i grof. H. Khuen — kao posjednik paromlina i parne pilane u Nuštru.

²⁸ U popratnom spisu Posner upozorava da su u 1857. radile još četiri uljare, i to u Osijeku, Đakovu, Jarmini i Sarvašu, koje su zajedno proizvele oko 500 centi ulja.

funti pšenice i preko dvije tisuće funti drugih žitarica (uglavnom ječma), a proizveo 6500 funti pšeničnog brašna, oko 1700 funti ječmenog brašna i krupice te preko tisuću funti drugih produkata. — Pilana u Voćinu navodi da je preradila 250 bukovich i 600 jelovih debla i proizvela: 10 tisuća pekarskih lopata, 30 tisuća običnih lopata, dvije tisuće stajskih lopata, tri tisuće vila, dvije i pol tisuće kolica, 20 tisuća dasaka i 30 tisuća letava. Kod kovnice bakra u Orahovici upotrijebljeno je 350 funti novog i starog metala za izradu bakrenih kotlova i lonaca.

Za ocjenu značenja pojedinih od ovih anketiranih poduzeća napose su vrijedni podaci o pogonskim strojevima i zaposlenoj radnoj snazi. Naročito je zanimljivo da se parni pogon primjenjivao upravo u grupi vlastelinskih pothvata: paromlin grofova Khuen u Nuštru imao je jedan stroj od 35 KS, za pilanu istih vlasnika već je spomenuto da je imala parostroj od 10 KS, a paromlin i šećerana kneza Lippe u Virovitici bilježe jedan parni stroj od 16 KS.²⁹ U osječkoj svilari radilo se ručnim pogonom, mlin za tiještenje ulja u osječkoj tvornici bio je na konjski pogon, a za tamošnju tvornicu šibica nedostaju podaci. Svi ostali pothvati, među njima tri tvornice stakla, upotrebljavali su vođeni pogon obližnjih potoka ili rijeka.³⁰

Bolji uvid u opseg pothvata omogućavaju navodi o zaposlenoj radnoj snazi. Ukupno je u svih jedanaest poduzeća (za pilanu u Nuštru nema podataka) bilo 555 upravnih, stručnih i nadničarskih sila; od toga je dvadeset upravnih službenika, 114 stručnih radnika, tj. majstora, njihovih pomoćnika i naučnika, te 421 nadničar. U toj najbrojnijoj skupini nalazimo 226 odraslih radnika i 145 radnica, uz 50-ero djece oba spola. Priložena tab. 3. pokazuje da se rad kvalificiranih osoba tražio u prvom redu u staklarskoj proizvodnji. Naprotiv, najveći dio ženske radne snage (žena, djevojaka i djevojčica ispod 14 godina) bio je uposlen u osječkim poduzećima: svilari i tvornici šibica. Treba spomenuti da je u područnim odmotavaonicama svile bilo također sezonski uposleno preko tri tisuće žena, djevojaka i djevojčica.³¹

Pregled važnijih prerađivačkih pothvata u građanskoj Slavoniji, koji sadrži prikazana anketa osječke komore početkom 1858, uglavnom se podudara s podacima iz prvog publiciranog komorskog izvještaja od 2. X 1860. (objavljenog dvije godine kasnije).³² Među poduzećima u gradu Osijeku ne nalazimo

²⁹ Za nuštarski paromlin zabilježio je Posner u popratnom spisu uz anketni list da se vrlo dobro razvija i da su vlasnici dobili srebrnu medalju na jubilarnoj izložbi Poljoprivrednog društva u Beču. Međutim, pogon je radio ispod svojih mogućnosti, tj. produkcija je umanjena jer se zbog temeljitog remonta radilo samo u toku manjeg dijela godine i smanjenim kapacitetom; do toga je došlo zbog nepravilno postavljenih instalacija u samom početku te je pogonski stroj suviše trošio snagu i gorivo, a kad se i neki priključeni strojevi bolje urede, to će biti najznačajniji takav pothvat u zemlji.

³⁰ Anketni formulari sadrže specificirani popis različitih proizvodnih strojeva u pojedinim poduzećima.

³¹ Stručni radnici, tj. majstori i njihovi pomoćnici u tvornicama stakla bili su uglavnom plaćeni po učinku, dok se nadnica nekvalificiranih radnika kreće u većini poduzeća oko 40 novčića (36—45 novčića), osim u osječkoj svilari, gdje iznosi samo 24 novčića.

³² + + +, Bericht der Handels- und Gewerbekammer für Slavonien, vom 2. Oktober 1860. (Osijek 1862), str. 71—86.

p o d u z e ć e	u p r a v n i s l u ž b e n i c i	s t r u č n i r a d n i c i				n a d n i č a r i'				s v e g a	
		m a j - s t o r i	p o - m o ć - n i c i	n a u č - n i c i	u k u - p n o	o d r a s l i		d j e c a			u k u - p n o
						m u š.	ž e n.	m u š.	ž e n.		
tvornica svile, Osijek	3	1	—	12	13	4	70	—	22	96	112
tvornica šibica, Osijek	1	—	—	—	—	15	40	3	13	71	72
tvornica ulja, Osijek	1	—	—	—	—	4	—	1	—	5	6
paromlin, Nuštar	2	4	8	—	12	24	6	—	—	30	44
paromlin, Virovitica	3	1	7	—	8	20	5	—	—	25	36
šećerana, Virovitica	3	—	—	—	—	20	11	—	—	31	34
pilana, Voćin	1	3	6	—	9	40	—	—	—	40	50
tvornica stakla, Zvečevo	3	2	33	4	39	58	4	—	—	62	104
tvornica stakla, Velika	1	1	8	3	12	20	5	5	—	30	43
tvornica stakla, Ivanovo Polje	1	1	10	4	15	21	4	6	—	31	47
kovnica bakra, Orahovica	1	—	5	1	6	—	—	—	—	—	7
zajedno	20	13	77	24	114	226	145	15	35	421	555

Tab. 3. Pregled zaposlenog osoblja u anketiranim poduzećima na području osječke komore 1858.

više svilaru jer je u to doba već obustavila rad, a osim tvornice šibica M. Reisnera spomenut je pogon za preradu kože M. Gillminga jun. i Leichtova radionica strojeva. Kod produkcije stakla navedena su u izvještaju sva tri pothvata poduzetnika Hondla, Trnke i Müllera. U grupi veleposjedničkih poduzeća na vlastelinstvima zabilježen je gubitak šećerane u Virovitici (koja nije obnovljena nakon požara 1858), ali se na drugoj strani broj vlastelinskih parnih mlinova uvećao novim pogonom na posjedu grofa Eltza u Vukovaru (uz ranije spomenute paromlinove u Nuštru i Virovitici). Nuštarski pothvat grofa Khuena za preradu drva imao je tada dvije parne pile (u Šodolovcima); osim pilane na vodeni pogon E. Herzoga & Co. u Voćinu, izvještaj navodi još i pilanu Josepha Banheyera i sina u Vukovaru, koja je imala konjski pogon. — Među novim poduzećima koja su osnovana na slavonskom području početkom šezdesetih godina 19. stoljeća, tj. do Prve gospodarske izložbe u Zagrebu 1864, ističu se dva pothvata u Osijeku: tvornica stakla i paromlin, o kojima govori drugi komorski izvještaj od 7. VIII 1864. (objavljen iste godine).³³

U daljnjih desetak godina, do krize 1873, proširio se krug industrijskih pothvata u građanskoj Slavoniji, ali su osnovna obilježja strukture ove pri-

³³ + + +, Izvjestje trgovačke i obrtničke komore za Slavoniju (Osijek 1864), str. 20—24.

U oglasnom dijelu (»Uvrstbeni dio«) kataloga zagrebačke Gospodarske izložbe nalaze se također zanimljivi podaci za neke od prikazanih pothvata, kao što su npr. osječka tvornica stakla i paromlin firme Brüder, Herzog & Schwarz, tvornica šibica Reisner & Fözmayer, tvornica strojeva poduzetnika Leichta, pa staklana u Zvečevu i druga manja poduzeća ili veletrgovački pothvati (usp. + + +, Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864, Zagreb 1864).

vredne oblasti ostala uglavnom jednaka onima iz prvog decenija nakon ukiđanja feudalizma. Uz stariju tradiciju staklarske proizvodnje, to je u prvom redu orijentacija na preradu agrarnih sirovina te postepeno uvođenje strojeva u eksploataciju šumskog blaga. Međutim, početni zamah u procesu povezivanja veleposjedničkih krugova uz industrijsko poduzetništvo zastao je pod udarom jače mlinske i šećerne industrije iz Ugarske, odnosno Češke, a u drvnoj preradi krupni veleindustrijski pogoni postaju u sve većoj mjeri domena stranog kapitala, koji će do potkraj 19. stoljeća imati bitnu ulogu u industrijskoj privredi Slavonije.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Auf Grund des bisher unerforschten Materials aus dem zum grössten Teil fragmentaren Archiv der ehemaligen Handels- und Gewerbekammer Slavoniens in Osijek, untersucht der Autor die Auffassungen der führenden Wirtschaftskreise des slawonischen Provinzialgebietes während des Bachschen Absolutismus, bzw. in den Jahren 1850.—1860., über die allgemeine ökonomische Lage der Provinz, im besonderem über die Entwicklung der Industrie.

Nach den Ergebnissen der Enquete über die Industrie-Unternehmen auf dem Gebiete der Kammer im J. 1858. (diese Enquete ist vollständig erhalten) hat der Autor unter den zehn grösseren Unternehmen, die ungefähr 550 Arbeiter und Angestellte beschäftigten, drei Hauptgruppen feststellen können: die Unternehmen im Zentrum Zivil-Slavoniens, d. h. in Osijek, (je eine Seiden-, Zündholz- und Oelfabrik) die traditionelle Glasproduktion in mehreren ausserstädtischen Orten (Zvečevo, Velika, Ivanovo polje) und zuletzt die Gruppe der Grundbesitz-Unternehmen für Verarbeitung von Getreide, Zuckerrüben und Holz (Nuštar, Virovitica). Die genauen Angaben über diese Unternehmen nach den Enquete-Listen, ergänzen das bisher bekannte Bild der Anfänge der industriellen Wirtschaft in Slavonien.

S V E U Č I L I Š T E U Z A G R E B U

R A D O V I
F I L O Z O F S K O G F A K U L T E T A
O D S J E K Z A P O V I J E S T

6

Ivan Kampuš: Prilog poznavanju privrednog položaja zagrebačkog Gradeca u XVI st.

Josip Adamček: Prilozi povijesti seljačke bune 1573.

Igor Karaman: Počeci industrijske privrede u Slavoniji (1850—1860).

Ljerka Kuntić: Riječki list »Eco di Fiume« (Gazzeta) i g. 1861.

Ljubiša Doklestić: O razvoju prerađivačke industrije u Makedoniji na kraju XIX i na početku XX stoljeća.

Z A G R E B

1 9 6 8

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

RADOVI

FILOZOFSKOG FAKULTETA

ODSJEK ZA POVIJEST

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
R A D O V I
FILOZOFSKOG FAKULTETA
ODSJEK ZA POVIJEST 6

ZA SADRŽAJ PRILOGA ODGOVARA AUTOR. — UREDNIK Prof. Dr MIRJANA GROSS